

Jacob R. Boersema, Christien Brinkgreve, Rineke van Daalen en Jan Willem Duyvendak

EMOTIES IN DE SOCIOLOGIE

De consequenties voor het vak

De noodzaak van emoties in de sociologie

Emoties zijn een belangrijk sociologisch onderwerp. En naarmate emoties meer ruimte zijn gaan innemen in het publieke domein – in de media, de politiek (Van Stokkom 1997) en de rechtszaal – heeft het onderwerp voor sociologen nog aan belang gewonnen. Allerlei kwesties met een collectief karakter zijn sterk emotiebeladen. Zij laten zich niet begrijpen door onderzoek dat zich beperkt tot individuen. Denk aan de hoop en geestdrift die de nieuwe Amerikaanse president Obama wereldwijd losmaakt bij jong en oud, blank en zwart. Maar denk ook aan emoties als woede en wraak, aan sluimerende onvrede, aan het mechanisme van *scapegoating*. De polarisatie van wij en zij, de dynamiek van gevestigden en buitenstaanders en de emoties die daarbij horen. Of bezie het kudgedrag van beurshandelaren en de emoties die ons financieel bestel beheersen en ondermijnen. Zonder inzicht in die emoties verliezen we greep op sociale, politieke en economische processen; op onszelf en op elkaar.

Het belang van emoties in de sociologie laat zich op deze manier goed duidelijk maken, al reikt dat belang en de belangstelling verder dan het heden. De aandacht voor emoties heeft in de sociologie echter sterk gewisseld. Soms vormde deze een onderstroom of zijstroom van de gevestigde sociologie. Dat geldt bijvoorbeeld voor Durkheims sociologie van rituelen, over de collectieve vervoering die door gedeeld handelen en gedeelde ervaringen teweeg kan worden gebracht. Of denk aan de klassieke sociologische noties zoals *the looking-glass self*, *I, me, the generalized other* (Cooley, Mead), waaruit een vroeg besef blijkt van de innerlijke belevingswereld van mensen en van de rol die anderen daarin spelen. Andere, recentere voorbeelden zijn te vinden bij vertegenwoordigers van de Frankfurter Schule (Marcuse, Fromm, Horkheimer) en hun pogingen om de psychoanalytische inzichten van Freud met sociologische kennis te combineren.

Vanaf de jaren zeventig werd de sociologie van emoties meer expliciet beoefend, als een specialisatie in de sociologie, en als specifieke bijdrage aan

de hoofdstromen. Maar ondanks de erkenning van emoties als studiegebied binnen de discipline en de vele prachtige studies die deze specialisatie heeft opgeleverd, blijkt de plaats van emoties binnen de sociologie dertig jaar later nog steeds niet voor zich te spreken. Dit terwijl door nieuw onderzoek in de psychologie, neurowetenschappen, politicologie en filosofie de kennis over emoties de afgelopen jaren sterk is toegenomen, en deze inzichten voor de sociologie belangrijke consequenties hebben.

Emoties in de sociologie

In het onderzoek naar emoties doet zich een grote variatie in sociologische theorievorming voor. Jonathan Turner en Jan Stets (2005) onderscheiden in *The Sociology of Emotions* (2005) vijf benaderingen: dramaturgische theorieën (o.a. Goffman, Hochschild), symbolisch interactionistische theorieën (o.a. Mead, Cooley), interactieritueeltheorieën (Collins), machts- en statutheorieën (o.a. Kemper, Barbalet) en ruiltheorieën (o.a. Homans, Blau, Lawler). In hun boek bespreken ze het werk van de coryfeeën van de emotiesociologie, van oude bekenden en van nieuwkomers, ingedeeld naar sociologische stroming. Hun opsomming bestaat voornamelijk uit sociologen die emoties expliciet tot object van onderzoek hebben gemaakt. Zij concentreren zich hiermee op de subdiscipline die we vandaag de dag de *sociology of emotions* noemen. De plaats van emoties in algemenere sociologische theorieën komt bij hen minder tot zijn recht. Dit gebeurt wel in het fraaie artikel van Chris Shilling (2002) die claimt dat bij de klassieke sociologen (Comte en Durkheim, maar zeker ook bij Simmel en Weber) emotionele fenomenen *au fond* centraal stonden, maar dat dit weinig is opgemerkt in hun latere receptie.

Het is de vraag waarom het belang van emoties in de sociologie relatief weinig is onderkend. David Goldberg en Mustafa Emirbayer (2005) geven hiervoor drie verklaringen. De eerste, dat veel ‘moderne’ sociologen ten onrechte een tegenstelling tussen de rede en emoties postuleren, sluit sterk aan bij het werk van Turner en Stets. Emoties zouden geen intentionele structuur kennen en daarmee voor sociologen minder relevant zijn. Ten tweede menen veel sociologen ten onrechte dat emoties individuele fenomenen zijn, waarvan ze de studie graag overlaten aan psychologen. Ten derde miskennen veel sociologen de verklarende kracht van emoties. Volgens Goldberg en Emirbayer kunnen emotionele configuraties actie mogelijk maken en vaak ook belemmeren.

De afgelopen tijd is onderzoek naar emoties steeds meer geïntegreerd binnen de hoofdstromen van de sociologie. Die tendens is zowel zichtbaar in Engelstalige (zie bijvoorbeeld Simon Williams (2001)), als in Duits- en Franstalige gebieden. Soms wordt daarbij aangesloten bij oudere tradities, zoals de Frankfurter Schule (Arlie Hochschild 1983, 1989, 1997, 2003; Eva

Illouz 1997, 2007). Zowel Williams als Illouz stellen de verwevenheid tussen de economie en onze omgang met emoties centraal, net als iemand als Viviana Zelizer, die daarnaast verbanden legt tussen de omgang met emoties en het recht (Zelizer 2005).¹ Ook sociologen die werken binnen de traditie van Pierre Bourdieu hebben hun aandacht recentelijk uitgebreid naar het gebied van de emoties. Een begrip als *habitus* komt zo in een nieuw daglicht te staan (bijvoorbeeld Andrew Sayer 2005). En vanuit de benadering van Michel Foucault onderzocht Derek Hook (2007) de invloed van macht en moderne ‘besturingsvormen’ op de emoties van mensen in kwesties van ras.

Hoewel deze inleiding niet meer kan zijn dan een beknopte staalkaart van wat de emotiesociologie te bieden heeft, willen we bij één onderzoekstraditie wat langer stilstaan: de figuratiesociologie. Emoties nemen daarin een vanzelfsprekende plaats in, zonder dat die benadering als een tak van de emotiesociologie wordt bekeken en zonder dat deze als zodanig is bijgezet in buitenlandse overzichtswerken. Deze traditie heeft zich in de jaren 1970 dichtbij huis ontwikkeld, en kende een bloeitijd in de laatste decennia van de twintigste eeuw. Het historisch-sociologische werk van deze sociologen is verwant aan mentaliteitgeschiedenis en aan geschiedenis van ‘het alledaagse leven’. Deze stromingen hebben met elkaar en met recent emotieonderzoek gemeen dat ze oog hebben voor de sociale gebondenheid van emoties en hun expressie – zie voor schaamte en pijnlijkheid (Elias 1939; Scheff 1997), voor jaloezie (Stearns 1989), voor boosheid (Stearns en Zisowitz 1986), voor smetvrees (Wouters 2005), voor angst (Delumeau 1978).

De figuratiesociologie was in het bijzonder geïnspireerd door Norbert Elias en kent in Nederland prominente vertegenwoordigers als Joop Goudsblom en Abram de Swaan. Kenmerkend voor hun benaderingswijze is dat ze zich niet aan de conventionele grenzen van hun eigen discipline houden en andere disciplines, zoals geschiedenis en psychologie, economie en politicologie, in hun onderzoek benutten. Voor biologie hadden ze, net als andere sociologen in die periode, nog weinig aandacht. Zij bekijken emoties niet alleen als intern psychische processen, maar brengen deze in verband met cultuur en machtsverhoudingen. Hun kracht ligt in onderzoek naar de samenhang tussen veranderingen in de emotiehuishouding van mensen en in machtsverhoudingen, naar verbanden tussen de manieren waarop mensen met elkaar en zichzelf omgaan en hoe dat zich in de loop van de tijd heeft ontwikkeld. De banden tussen mensen veranderen, en daarmee de manieren waarop ze in de wereld staan, zichzelf ervaren en omgaan met hun emoties. In hun aandacht voor de veranderlijkheid van emoties onderscheiden figuratiesociologen zich van veel hedendaagse emotiesociologen, en juist daarom hebben ze anderen iets te bieden.

Drie figuratiesociologen hebben in hun werk in het bijzonder aandacht besteed aan de sociologie van emoties. Abram de Swaan deed dat op ver-

schillende manieren. Hij verbond de sociogenese van psychische problemen met de opkomst en werking van de psychotherapie (De Swaan 1979). In zijn oratie over negentiende-eeuwse uitgaansbeporingen en twintigste-eeuwse uitgaansangsten onderzocht hij hoe veranderingen in de verhoudingen tussen mannen en vrouwen ertoe geleid hebben dat ze de moeilijkheden die ze met elkaar ondervinden als psychische problemen zijn gaan beleven (De Swaan 1979). In recentere studies over massale vernietiging analyseerde hij processen van identificatie en desidentificatie (De Swaan 1994, 1997). Cas Wouters richt zich vooral op processen van civilisering en informalisering. Hij interpreteert eigentijdse lossere gedrags- en gevoelsstandaarden, die hij beschouwt als teken van toenemende civilisering en als effect van een vermindering van machtsverschillen. Die grotere gelijkheid brengt met zich mee dat de eertijds machtiger partijen meer rekening moeten houden met de minder machtigen. Wederzijdse identificatie, een emancipatie van emoties die steeds meer tot het bewustzijn worden toegelaten, en *controlled decontrolling of emotional controls*, hebben zich parallel aan elkaar voltrokken (Wouters 1995, 2005, 2008). Christien Brinkgreve verbindt in haar werk veranderingen in gevoel, gedrag en gevoelsmoraal met veranderingen in sociale verhoudingen – binnenshuis in het gezin, en daarbuiten. Ze richt zich vooral op processen van emancipatie, individualisering en psychologisering, en plaatst spanningen binnen en tussen mensen – klachten, psychische problemen, relatieproblemen- in de context van de tijd en de heersende verhoudingen (Brinkgreve 1988; Brinkgreve en Korzec 1978).

In de koppeling van interdependenties en emoties, en in de veranderlijkheid van die grootheden, heeft het werk van Norbert Elias (1939) aan hedendaagse emotieonderzoekers veel te bieden. Dat is ook de mening van Thomas Scheff, die de manier waarop Elias etiquetteboeken heeft onderzocht als voorbeeldig voorstelt voor wat hij een deel/geheel analyse noemt. Een dergelijke analyse begint met nauwkeurig onderzoek van de kleinste deeltjes, waarin door vergelijking naar patronen wordt gezocht; daarna worden die patronen in steeds grotere eenheden geïnterpreteerd, in de biografische, historische en culturele context waarin de deeltjes zijn ingebed. Scheff bewondert Elias omdat hij er in zijn microscopische en concrete onderzoek in slaagt om mensen van vlees en bloed ten tonele te voeren; en tegelijkertijd weet hij hun gedachten, gevoelens en gedragingen te verbinden met interdependenties op verschillende integratieniveaus (Scheff 1997).

Emotiesociologen zijn naar ons idee in al hun variatie het meest overtuigend als ze de sociale gebondenheid van emoties laten zien. Ze zijn het best op dreef als ze laten zien hoe de innerlijke gevoelens van mensen sociaal geconditioneerd zijn door hun onderlinge relaties, niet alleen die in het hier en nu, maar ook die van vroeger. Of als ze kunnen demonstreren hoe gevarieerd de gevoelens zijn die mensen kunnen ervaren en hoe uiteenlopend de uitdruk-

king daarvan is. Ander onderzoek dat de kracht van sociologisch onderzoek naar emoties illustreert: de emotiescripts die mensen in de loop van hun leven aanleren in de verschillende werelden waarin ze zich vanaf hun kindertijd bewegen; de percepties, interpretaties en bewerkingen van hun eigen emoties; de motiverende kracht van emoties, die hen meer of minder kunnen 'opladen', met positieve of negatieve 'emotionele energie' (Collins 2004); de ordening die emoties geven aan subjectieve ervaringen, de richting die ze geven aan reacties.

De verdienste van emotiesociologen ligt er vooral in dat ze kunnen demonstreren hoe cultuur, interacties en sociale relaties de openlijke manifestatie van emoties kanaliseren en reguleren. Maar recent onderzoek naar emoties laat zien dat dat slechts een deel van het verhaal is.

Nieuwe interdisciplinaire inzichten

Zo blijkt uit neurobiologisch onderzoek dat culturele en sociale processen interacteren met biologische processen, zozeer dat ze alleen in relatie tot elkaar kunnen worden begrepen. Bij emoties en bij cognities is sprake van een complexe wisselwerking tussen oudere hersengebieden waar emoties worden 'opgewekt' en nieuwere hersendelen, de neocortex, waar taal en cultuur zijn opgeslagen. Wanneer met behulp van neurowetenschappelijke technieken de hersenactiviteit van mensen in beeld wordt gebracht, blijkt dat onze emotionele reacties eerder worden geactiveerd dan onze rationele, reflexieve reacties, en dat ze vele malen sneller en sterker zijn. Dat verschil tussen emotionele en cognitieve responses is vanuit de opbouw van onze hersenen te verklaren. Het oudere deel daarvan is een zeer snel affectief systeem, het nieuwere deel functioneert langzamer en is wat betreft motivatie een zwakker systeem. Maar let wel: hoe snel het affectieve systeem ook werkt, het zijn emotionele gewoontes die zich gedurende de levensloop hebben ontwikkeld die ten grondslag liggen aan deze snelle reacties. Daarmee vormen ze een potentieel interessant gebied voor de sociologie (zie de bijdrage van Don Weenink over de neurosociologie van emoties).

Onderzoek laat zien dat onze emoties ook op het onbewuste niveau niet alleen intelligent blijken te zijn – 'cognitief' in de zin van informatiebevattend – maar ook door en door sociaal, relationeel en historisch gevormd. Dat demonstreert met name Richard Lazarus in zijn baanbrekende werk. Hij toont hoe emoties en cognities ook prereflexief met elkaar verbonden zijn. Hij laat zien dat emoties functioneren als beoordelingsstandaard (*appraisal*) (Lazarus 1991). Emoties geven aan mensen een sein door dat er in een bepaalde gebeurtenis met het oog op hun doelen iets belangrijks op het spel staat. Emoties vertellen iets, of geven een waarschuwing. Emoties bevatten informatie over wat voor ons van waarde is, wat ons bedreigt of juist hoop

geeft, en ze zetten ons aan tot handelen. En deze reacties berusten niet op een reflexieve, weloverwogen 'keuze' (Frijda 1988). We moeten blozen, we 'doen' iets zonder dat we er bewust iets aan kunnen 'doen'.

Zo heeft neurologisch onderzoek uitgewezen dat emoties en cognities juist op het prereflexieve niveau nauw met elkaar verweven zijn. Het rationele gedeelte van de hersenen krijgt informatie pas door na emotionele 'kleuring', en daarmee biedt de studie van emoties een ingang om rationaliteit beter te begrijpen. Op hun beurt zijn emotionele ervaringen en de expressie van emoties alleen te begrijpen wanneer ze met zowel biologische als cognitieve processen in verband worden gebracht. Nieuwe neurologische inzichten maken in die zin niet alleen de gangbare sociologische ideeën over de scheiding tussen emoties en cognities achterhaald, ze demonstreren ook de onhoudbaarheid van ingeburgerde tegenstellingen tussen gevoel en rede, of breder: tussen lichaam en geest.

Hoe deze bevindingen over de werking van onze hersenen oude theorieën ter discussie (zouden moeten) stellen, kunnen we onder andere zien in de politicologie (zie Imrat Verhoeven in dit nummer) en de filosofie. Politiek stemgedrag blijkt bijvoorbeeld sterk door onbewuste emoties beïnvloed. Drew Westen liet met behulp van hersenscans zien hoe emoties bepalen of we wel of niet argumenten aanvaarden van politieke kandidaten (Westen 2007). Het idee van de politieke burger als rationeel handelend individu dat participeert in democratische fora met rationele argumenten lijkt dan ook aan vervanging toe. George Marcus spreekt zelfs van de 'sentimentele burger' en heeft de implicaties van het *affect effect* voor de politiek in een aantal fraaie boeken uiteengezet (Marcus 2002; Marcus et al. 2000). Ook in de filosofie zien we een vergelijkbare verschuiving in de waardering van emoties. Filosofen als Bernard Williams (1993), Martha Nussbaum (2003) en Aaron Ben-Ze'ev (2000) benadrukken de intelligentie van onze emoties (zie Jacob Boersema in dit nummer). Zij werken verder uit wat dichterbij huis de Nederlandse filosofe Heleen Pott (1993) al eerder benadrukte: dat de tegenstelling tussen rede en gevoel heeft plaatsgemaakt voor een toenadering.

De consequenties van de *emotional/cognitive turn* voor de sociologie

Slechts weinig emotiesociologen slagen erin om de verwevenheid van biologie, culturele constructie en cognities tegelijkertijd in hun werk te incorporeren. Veel sociologen lijken nog gevangen in de tegenstelling tussen *nature* en *nurture*. De nieuwe inzichten op het gebied van emoties en cognities zijn echter te beschouwen als de zoveelste ondermijning van die vermeende dichotomie. De fysieke uitrusting van mensen maakt het niet alleen mogelijk dat ze een grote verscheidenheid aan cognities en emoties kunnen ervaren en dat ze emoties op heel verschillende manieren tot uitdrukking kunnen brengen.

Die menselijke aard houdt tevens een sterke verwevenheid van emoties en cognities in. Juist deze verwevenheid biedt volgens ons de mogelijkheid tot de verdere integratie van emoties in de hoofdstromen van de sociologie, die immers altijd sterk 'cognitief' waren ingesteld. Het ontrafelen van die verwevenheid, en dat in verschillende soorten samenlevingen, is een van de nieuwe opdrachten voor de sociologie.

Het lijkt dan ook tijd voor een *emotional/cognitive turn* in de sociologie. De relaties tussen cognities en emoties, tussen rede en gevoel moeten opnieuw worden overdacht en onderzocht. De *emotional/cognitive turn* is daarbij deels complementair aan bestaand sociologisch onderzoek, bijvoorbeeld naar emotieculturen en de maatschappelijke inbedding daarvan, naar de perceptie en interpretatie van eigen emoties, naar de bespiegelingen daarover en de bewerking daarvan. Deze nieuwe wending geeft echter ook aanknopingspunten voor kritiek op bestaande sociologische theorievorming, en in het bijzonder op emotietheorieën. Zeker op het terrein van cultuur- en identiteitsstudies kan met behulp van de *emotional/cognitive turn* belangrijke winst worden geboekt. Hier domineert immers al jaren een tamelijk plat (sociaal)constructivisme met een sterk cognitieve inslag. Binnen de culturele sociologie staat de constructie van betekenissen centraal, maar vaak blijft onderbelicht hoe processen van betekenisgeving óók een duidelijke emotionele component hebben. Objecten, of dit nu personen, dingen of ideeën zijn, hebben veelal een ambivalente betekenis voor ons, en juist in de ambivalentie spelen emoties een grote rol: we kunnen iets tegelijk liefhebben en haten, verafschuwen en omarmen.

Bij het proces van betekenisgeving spelen onze hechtingen ook een belangrijke rol. In gemeenschapsstudies blijft nu vaak onduidelijk dat het hier primair om emotionele verbindingen gaat (zie bijvoorbeeld Yuval-Davis 2006). Wat in de sociologie wordt samengevat als de 'verbindingen' van mensen, bestaat in werkelijkheid vaak uit een heel scala aan verschillende emoties die zich op een complexe manier tot elkaar verhouden (zie Blokland 2003). Studies naar *belonging* of thuisvoelen kunnen in deze leemte voorzien – waarbij thuisvoelen zowel betrekking kan hebben op het huis (zie Loes Verplanke en Jan Willem Duyvendak in dit nummer), de woning, de wijk (zie Peter van der Graaf en Sabine Meier in dit nummer) als op het land (studies naar nationalisme).

Ons pleidooi voor een *emotional/cognitive turn* in de sociologie wil sociologen niet promoveren (of degraderen) tot hersenonderzoekers of (sociaal)psychologen. Wel willen we de sociologische theorievorming vernieuwen met recente inzichten uit andere wetenschappen. Daarin ligt ook een methodologische opdracht besloten. In hun handboek *Emotions. A Social Science Reader* behandelen Greco en Stenner (2008) de consequenties van de uitbreiding van het vakgebied van de sociologie tot *pre-conscious and pre-discursive forms*

of existence. Ze beschouwen de toegenomen populariteit van *discourse*-analyse als een van de voorwaarden die het onderzoek naar emoties mogelijk hebben gemaakt. Tegelijkertijd menen zij dat emoties en lichamelijke de sociologie juist zijn binnengeloodst als een tegenwicht tegen het linguïstisch imperialisme, ter compensatie van de bloedarmoede die een exclusieve gerichtheid op teksten teweeg heeft gebracht. Een bloedarmoede, die overigens ook is te situeren bij de actorloze structuralistische sociologie en de lichaamsloze *rational choice*-benadering (vgl. Margaret Archer 2000). Dit hoeft naar onze mening niet te betekenen dat we bij onderzoek naar emoties de *discours*-analyse moeten verlaten, zo leert de moderne taal- en emotietheorie ons: 'We do not need to reduce feelings to discourse to accept that language use is a prime way of learning how to feel. In language use, feelings are legitimized, questioned or inhibited' (Bröer en Duyvendak, te verschijnen in 2009; zie ook Ahmed 2004; Fortier 2008). In de discursieve psychologie is deze combinatie ook al gebruikelijk (Edwards 2002).

De inhoud van dit nummer

Tot zover hebben we het begrip 'emotie' gebruikt zonder het te problematiseren. Eigenlijk net zoals dat in het dagelijkse leven gebeurt. Maar al nemen mensen het woord 'emotie' in de mond zonder zich te bekommeren om de betekenis ervan, en al zijn zelfs specialisten als psychologen het over die betekenis oneens, toch is het hier wel op zijn plaats om de vraag te stellen wat we in dit themanummer onder 'emoties' verstaan. Het blijkt dan een breed en gevarieerd gebied te zijn dat we tot het terrein van de emotiesociologie rekenen, en de auteurs nemen daarin verschillende posities in. Drie artikelen gaan over 'thuisvoelen' als emotie. Ze worden ingeleid door Jan Willem Duyvendak die toelicht waarom we vinden dat deze artikelen in dit themanummer op hun plaats zijn.

Om te beginnen introduceren we een socioloog die een eigen sociologie van emoties heeft ontwikkeld: Arlie Russell Hochschild. Zij is wereldwijd zeer invloedrijk en heeft ook in Nederland belangstelling getrokken. Hochschild besteedt in haar werk veel aandacht aan de perceptie, benoeming, interpretaties en 'bewerking' van emoties. Zij is een van de sociologen die de actieve rol van mensen in hun eigen emoties heeft bestudeerd (zie artikel van Rineke van Daalen in dit nummer). Een van de kritiekpunten op haar werk luidt wel dat ze emoties te zeer 'sociologiseert', dat ze te veel ruimte geeft aan de cognitieve bewerking van emoties: alsof vooral de reflectie op emoties van sociologisch belang is. Interessant genoeg, zou je Hochschild op basis van de huidige inzichten ook het verwijt kunnen maken dat ze onvoldoende oog heeft voor de rol van emoties in cognities. Ze zoekt de verbinding tussen cognitie en emoties immers vooral in deliberaties van mensen over de vraag

of hun emoties wel of niet in een bepaalde situatie passen. De recente *emotional/cognitive turn* heeft echter geen betrekking op '[...] the secondary acts upon the ongoing non-reflective stream of primary emotive experience [...]' waarover Hochschild (2003) het heeft, maar over de betekenis van de *primary emotive experience*. Hochschild heeft daar weinig belangstelling voor, omdat het volgens haar bij die ervaring gaat om presociale, en daarom presociologische verschijnselen.

Veel sociologen delen deze visie en behandelen prereflexieve emoties als een *black box*, als een stroom van 'borrelend lava'. Jacob Boersema vindt echter dat we de *turn* serieus moeten nemen. In zijn artikel over jonge Afrikaners op een school in postapartheid Zuid Afrika schetst hij hoe een verlies aan culturele en identiteitsbetekenis zonder 'goede' verwerking kan leiden tot schaamte en woede, vooral bij jongens. In zijn analyse combineert hij inzichten uit de culturele sociologie met een cognitieve theorie van emoties. Hij laat zien hoe we onderzoek kunnen doen naar de ervaringsgebaseerde *cognitive appraisals*, die weliswaar van persoon tot persoon variëren maar daarmee nog niet minder sociaal en historisch, met andere woorden: sociologisch van aard zijn.

De emotionele dynamiek van beleidsprocessen is de centrale thematiek van de bijdrage van Imrat Verhoeven, die analyseert hoe burgers zich tegen beleid kunnen gaan richten op basis van emotionele resonantie. Zijn politiek-sociologische benadering komt daarbij in de buurt van het sociaal-psychologische perspectief van Agneta Fischer, Job van der Schalk en Skyler Hawk, die in hun bijdrage ingaan op het fenomeen van 'emotionele besmetting'.

Wouter Gomperts bekijkt de multiculturele samenleving vanuit de psychoanalytische spreekkamer. Hij laat zien wat wij kunnen leren van de binnenwereld van niet-westerse allochtonen, en van de therapeutische relatie tussen allochtone patiënt en autochtone therapeut. Zelfs in de veilige beslotenheid van de spreekkamer blijkt een hoog niveau van reflectie en beheersing vereist te zijn, om op een vrijmoedige en vanzelfsprekende manier, met meegevoel en voorstellingsvermogen met etnisch-culturele verschillen om te gaan. Als dat al zo moeilijk is, dan wekt het geen verbazing dat inleving en reflectie in het publieke debat nog veel moeilijker en zeldzamer zijn.

In twee van de bijdragen over 'thuisvoelen' laten Peter van der Graaf en Jan Willem Duyvendak en Sabine Meier zien dat in de sociologie van emoties *place* en *space* tot nu toe ten onrechte weinig aandacht hebben gekregen. Omgekeerd komen in traditionele studies van *place attachment* emoties te weinig aan bod, terwijl een emotioneel perspectief juist laat zien dat onze banden met onze omgeving, net als onze hechtingen daaraan, zeer gevarieerd zijn. Daarin is sprake van contradicties en ambivalenties, van verknochtheid of juist opvallende onverschilligheid. Maatschappelijk is *place making* een steeds belangrijker fenomeen – iets dat beleidsmakers ook hebben ontdekt, zoals blijkt uit het feit dat zij nieuwe wijken proberen te *marketen* in termen van Mediterraan 'thuisgevoel' (Meier) en herstructureringswijken proberen

leefbaar te houden door 'sloopfeesten' en 'herinneringsdagen' (Van der Graaf en Duyvendak). Het derde artikel over 'thuisvoelen' gaat over het welbevinden van mensen met een handicap in achterstandswijken. Loes Verplanke en Jan Willem Duyvendak maken daarin gebruik van begrippen van Hochschild, zoals *gevoelswerk* en *gevoelsregels*.

Zo besluit dit themanummer met uiteenlopende artikelen over 'thuisvoelen'. Die volgorde is echter nogal willekeurig. Het drietal is niet bedoeld als het laatste woord in het onderzoek naar emoties, en voor de andere artikelen geldt dat evenmin. Dit themanummer is opgezet als een verkenning van de ontwikkelingen in de zo gevarieerde sociologie van emoties, en als een pleidooi om emoties te bekijken als een vanzelfsprekend bestanddeel van het sociologische onderzoeksrepertoire.

Noten

1 Viviana A. Zelizer, *The Purchase of Intimacy*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005.

Literatuur

- Ahmed, S. (2004) *The Cultural Politics of Emotions*. Londen: Routledge.
- Archer, M.S. (2000) *Being Human: The Problem of Agency*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ben-Ze'ev, A. (2000) *The Subtlety of Emotions*. Cambridge: MIT Press.
- Blokland, T. (2003) *Urban Bonds*. Londen: Polity
- Brinkgreve, C. (1988) *De belasting van de bevrijding*. Nijmegen: SUN.
- Brinkgreve, C. en M. Korzec (1978) 'Margriet weet raad': gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978. Spectrum.
- Bröer, C. en J.W. Duyvendak (verschijnt in 2009) Discursive opportunities, feeling rules and the rise of protests against aircraft noise, *Mobilization*.
- Collins, R. (2004) *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press.
- Delumeau, J. (1978) *La peur en Occident (XIV-XVIIIe siècles), Une cité assiégée*. Parijs: Fayard.
- Edwards, D. (1999) Emotion Discourse. *Culture and Psychology* 5, 271-291.
- Elias, N. (1939) *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Bern/München: Francke Verlag.
- Fortier, A. (2008) *Multicultural Horizons. Diversity and the Limits of the Civil Nation*. Londen: Routledge.
- Hochschild, A.R. en M. Emirbayer (2005) Pragmatism, Bourdieu, and Collective Emotions. *Theory and Society* 34, 469-518.
- Greco, M. en P. Stenner (2008) Introduction: emotion and social science. In: M. Greco en P. Stenner (red.) *Emotions. A Social Science Reader*. Londen, New York: Routledge.
- Hochschild, A.R. (1979) Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure. *American Journal of Sociology* 85, 551-575.
- Hochschild, A.R. (1983) *The Managed Heart: the Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Hochschild, A.R. (1997) *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Metropolitan Press.

Jacob R. Boersema, Christien Brinkgreve, Rineke van Daalen en Jan Willem Duyvendak

- Hochschild, A.R. (2003) *The Commercialization of Intimate Life: Notes from Home and Work*. Berkeley: University of California Press.
- Hochschild, A.R. en A. Machung (1989) *The Second Shift: Working Families and The Revolution At Home*. New York: Viking.
- Hook, D. (2007) *Foucault, Psychology and the Analytics of Power*. Londen: Palgrave.
- Illouz, E. (2007) *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism*. Londen: Polity Press.
- Illouz, E. (2008) *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*. Berkeley: University of California Press.
- Lazarus, R.S. (1991) *Emotion and Adaption*. New York: Oxford University Press.
- Marcus, G.E. (2002) *The Sentimental Citizen: Emotion in Democratic Politics*. Philadelphia: Penn State University Press.
- Marcus, G.E., W.R. Neuman en M. Mackuen (2000) *Affective Intelligence and Political Judgment*. Chicago: Chicago University Press.
- Nira, Y.D. (2006) Belonging and the politics of belonging. *Patterns of Prejudice* 40, 196-213.
- Nussbaum, M.C. (2003) *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. New York: Cambridge University Press.
- Pott, H. (1993) *De liefde van Alcibiades: Over de rationaliteit van emoties*. Amsterdam: Boom.
- Sayer, A. (2005) *The Moral Significance of Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scheff, T.J. (1997) *Unpacking the Civilizing Process: Shame and Integration in Elias' Work*. <http://www.usyd.edu.au/su/social/elias/confpap/scheff2.html> (3-1-2007).
- Shilling, C. (2002) Two Traditions in the Sociology of Emotions. In: J.M. Barbalet (red.) *Emotions and Sociology*. Londen: Wiley-Blackwell.
- Stearns, P.N. (1989) *Jealousy. The Evolution of an Emotion in American History*. New York Londen: New York University Press.
- Stearns, P.N. en C. Zisowitz (1986) *Anger. The Struggle for Emotional Control in America's History*. Chicago/Londen: The Chicago University Press.
- Stein, A. (2001) *The Stranger Next Door: The Story of a Small Community's Battle Over Sex, Faith, and Civil Rights*. Boston: Beacon Press.
- Stokkom, B. van (1997) *Emotionele democratie: Over morele vooruitgang*. Amsterdam: Van Gennep.
- Swaan, A. de (1979) *Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, A. de (1994) Identificatie in uitdijende kring. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20, 6-24.
- Swaan, A. de (1997) Uitdijende kringen van desidentificatie: gedachten over Rwanda. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24, 3-23.
- Turner, J.H. en J.E. Stets (red.) (2005) *The Sociology of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Williams, B.M. (1993) *Shame and Necessity* (Sather Classical Lectures). Berkeley: University of California Press.
- Williams, S.J. (2001) *Emotion and Social Theory: Corporeal Reflections on the (Ir)rational*. Londen: Sage.
- Wouters, C. (1995) *Van minnen en sterven: omgangsvormen rond seks en dood in de twintigste eeuw* (2e druk). Amsterdam: Bert Bakker.
- Wouters, C. (2005) *Seks en de seksen. Een geschiedenis van moderne omgangsvormen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Wouters, C. (2008) *Informalisering van manieren en emoties sinds 1890*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Zelizer, V.A. (2005) *The Purchase of Intimacy*. Princeton: Princeton University Press.